

LUFTKRIEG UND LITERATUR

Bez obzira na raznolikost stanovišta koja su komentatori, kako u Nemačkoj tako i u angloameričkom svetu, zauzeli povodom Zebaldove knjige *Luftkrieg und Literatur* (koja je pod tim naslovom objavljena u Nemačkoj 1999. godine, a kao *On the Natural History of Destruction* u Sjedinjenim Državama 2003. godine),¹ većina ih priznaje da je Zebald praktično prvi koji iznosi tvrdnju da su nemački pisci (i istoričari) nakon završetka Drugog svetskog rata upadljivo ćutali o vazдушnim napadima na nemačke gradove i, što je možda još značajnije, nisu progovarali o posledicama koje je masivno razaranja imalo po nemački narod, njihovu svest i kulturu. U ovom prikazu želim da istražim Zebaldove glavne postavke koje se tiču ove vidne „praznine“ u nemačkoj književnosti i istorijskim zapisima, kao i da razmotrim namere s kojima iznosi svoje stavove u vezi s njom i pretresa uvide koji su doveli do ili proistekli iz tih stavova, a naposljetku ispitam i brojne reakcije na iznete stavove, koje, kada se u celini sagledaju, čine pozamašan deo živahne debate koju je Zebald potpirio i koja se nastavila sve do ovog onlajn foruma: o vazдушnom ratu, o sleđstvenom uništenju nemačkih gradova, o vojnim i moralnim pitanjima koja su time pokrenuta, i o navodnom nedostatku kulturne reakcije Nemaca na ovo kolektivno iskustvo.

Treba istaći odmah na početku da Zebaldovo delo *Luftkrieg und Literatur* nije bilo baš nepomična meta kritičara i komentatora. Temama koje su se na kraju našle u knjizi pomenutog naslova počeo se baviti na seminaru iz književnosti koji je držao na Univerzitetu u Istočnoj Angliji. Promišljanja ove teme odmakla su korak napred kada je na njima zasnovao Predavanja o poetici koja je po pozivu održao u Cirihi, u Švajcarskoj, u jesen 1997. godine. Uzevši u obzir neke komentare koji su usledili nakon predavanja, i na nagovor nemačkog izdavača, Zebald je potom doradio predavanja, ubacio odgovore komentatorima, kao i posve novo poglavlje o posleratnom nemačkom piscu Alfredu Anderšu, te je 1999. godine objavio tekst na nemačkom, *Luftkrieg und Literatur*. U vreme njegove nesrećne i tragične smrti krajem 2001. godine, rad na engleskom izdanju uglavnom je bio završen, te je knjiga, u prevodu Antije Bel uz Zebaldov doprinos, objavljena početkom 2003. godine istovremeno u Ujedinjenom Kraljevstvu i Sjedinjenim Državama pod već navedenim naslovom, *On the Natural History of Destruction*. No, ova engleska/američka „verzija“ nije samo običan prevod nemačkog izdanja, jer sadrži dodatnu građu koju čine: ogled o Žanu Ameriju („Protiv neopozivog“) i jedan o Peteru Vajsu („Žal srca: o sećanju i okrutnosti u delu Petera Vajsa“).

Zebaldovo neprestano vraćanje ovoj temi pominjem da bih podvukao činjenicu da je njegovo razmišljanje o ovoj i sličnim temama bez sumnje – sve do same smrti – bilo „delo

¹ W. G. Sebald, *Luftkrieg und Literatur. Miteinem Essay zu Alfred Andersch*, Munich: Carl Hanser Verlag, 1999; W. G. Sebald, *On the Natural History of Destruction*, prev. Anthea Bell, New York: Random House, 2003 (istovremeno objavljeno u London: Penguin Books, 2003).

u nastajanju", istraživanje, pre nego konačan skup neprikosnovanih tvrdnji. Kao što sam kaže u tekstu *Luftkrieg und Literatur*, u postskriptumu reakcija na održana predavanja: „Ono što sam iznio u Zürichu zamislio sam kao nedovršenu zbirku raznorodnih promatranja, materijala i teza za koje sam slutio da su u mnogo čemu podložna dopunama i korekturama“² (*Luftkrieg*, 81; *On the Natural History*, 69). Stoga ću se, pre iznošenja vlastitih komentara u nastavku, prvo složiti s Wolframom Šiteom (*Frankfurter Rundschau*) koji je *Luftkrieg und Literatur* opisao kao „Sammlung vielfacher Probebohrungen im literarischen Gelaende [...]“³.

Nakon iščitavanja Zebaldovih tekstova čini mi se da autor u njima izlaže četiri glavne teze, odnosno tvrdnje: (1) u nemačkoj književnosti (i istorijskim zapisima) posle 1945. godine, uz svega nekoliko izuzetaka, vidna je „praznina“, to jest brisani prostor, stvoren nemogućnošću zamašnjeg bavljenja i suočavanja s kako uništavanjem nemačkih gradova u savezničkom bombardovanju tako i posledicama po one koji su preživeli stradanja; (2) postoji nekoliko razloga zašto su Nemci „ćutali“, potiskujući negativna i pogubna iskustava (a Zebalda prevashodno, ali ne i isključivo, zanima ćutanje književnika i istoričara), pri čemu su neki razlozi razumljivi s obzirom na okolnosti, a neki za svaku osudu; (3) književna dela koja su komentatori naveli kao protivargumente Zebaldovoj tvrdnji o „ćutanju književnika“, opet uz nekoliko izuzetaka, često su površna i ovoj velikoj nesreći ne pristupaju na adekvatan način, ni s moralnog niti sa umetničkog aspekta; i (4) malobrojni pisci i tekstovi koji čine „izuzetke od pravila“ (Hans Erik Nosak, Aleksander Kluge i Gert Ledig) valjani su zato što su uspeali da se oslobode književno-umetničkih konvencija, stereotipnih jezičkih ograničenja, i straha da pogledaju pravo u oko (ognjene) oluje i njenih potresnih posledica.

Već pri početku teksta *Luftkrieg und Literatur* Zebald veoma jasno uobličava svoju prvu tezu i time raspljuje plodnu raspravu koja je usledila. On kaže: „Dotada u povijesti nezabilježena akcija uništavanja ušla je u anale nacije koja se trebala iznova konstituirati, kao da nije za sobom ostavila nikakav trag boli u kolektivnoj svijesti, iz retrospektivnoga samodoživljaja pogođenih u najvećoj je mjeri isključena, nikada nije igrala bitniju ulogu u raspravama koje su se počele odvijati oko unutarnjeg uređenja naše zemlje.“⁴ To je polazište odakle Zebald, uveren sam, uspeva da uverljivo obrazloži svoju glavnu tvrdnju da su donedavno svi ćutali o vazdušnom ratu i njegovim posledicama, bar kada je reč o književnim i istorijskim tekstovima koji su dostupni široj javnosti. Na osnovu razmatranja relativno malog broja pojedinih pisaca i dela koji su pokušali da se ozbiljno posvete ovoj temi, Zebald zaključuje da su se svega dva ili tri (a) suočila s temom na odgovarajući i svrsishodan način i (b) ostavila utisak na javnost, koji nije bio samo trenutačan. Prva dva izuzetka, prema Zebaldovom mišljenju, jesu priča Hansa Eriha Nosaka, „Der Untergang“, „Zeugenprotokol“, i prozna montaža Aleksandera Klugea *Der Luftangriff auf Halberstadt am 8. April 1945* (1970). U onom delu teksta *Luftkrieg und Literatur* koji je napisao posle ciriških predavanja i kao odgovor na komentare koje je dobio u obliku prikaza i pisama, Zebald je dodao još jedan

² Citirano na osnovu rukopisa prevoda Davora Beganovića *Zračni rat i književnost*. Svi ostali navodi biće iz ovog rukopisa. (Prim. prev.)

³ Wolfram Schuette, „Unterlassene Zeugenschaft. W. G. Sebalds Ueberlegungen zu 'Luftkrieg und Literatur'“, *Frankfurter Rundschau*, 27. mart 1999. Prevod citata glasi: „zbirka raznovrsnih istraživanja i ispitivanja na polju književnosti.“

⁴ *On the Natural History of Destruction*, 4. U originalu *Luftkrieg und Literatur*, 12.

„izuzetak“ svojoj glavnoj tezi, a to je: roman Gerta Lediga *Die Vergeltung* (1956).⁵ U izuzetke ne uvrštava roman Hajnriha Bela *Der Engel schwieg*, iako ga uglavnom pozitivno ocenjuje, zbog toga što je objavljen tek 1992. godine, skoro četrdeset godina nakon što je napisan, te stoga nije mogao doprineti buđenju kolektivne svesti o vazdušnom ratu.

Što se tiče druge pomenute tvrdnje, Zebald postulira nekoliko pretpostavki o tome koji su mogli biti razlozi za ćutanje koje je uočio i nastoji da dokaže. On primećuje, na primer, da se prema njegovom shvatanju jedan od najvažnijih razloga „za nesposobnost cijele generacije njemačkih autora da zabilježi i prenese u naše pamćenje ono što su vidjeli“ nalazi u njihovim „preokupacijama popravljanjem slike koja se htjela prenijeti o sebi“ (*On the Natural History*, x; *Luftkrieg*, 8). Razmatranje slučaja Alfreda Anderša u ogledu koji je dodao objavljenom tekstu ciriških predavanja predstavlja pojedinačni primer, bar prema Zebaldovom viđenju, takve strategije na delu. Izuzetno oštra kritika Anderša u tom ogledu možda je rezultat idiosinkratične zlovolje, a nepovoljne ocene Anderševih romana poput *Kirschen der Freiheit*, *Sansibar oder der letzte Grund* i *Efrain*, možda su previše pod uticajem Zebaldovog niskog mišljenja o Anderševom moralnom karakteru, ali čini se da Anderš zaista ilustruje Zebaldovu poentu, jer je u autobiografskim i poluaubiografskim tekstovima bez sumnje prepravio sliku o sebi tako da bi prikazao sebe i svoje postupke za vreme Trećeg rajha u pozitivnijem svetlu nego što to zapravo zaslužuje. Treba, međutim, istaći da se mnogi kritičari i čitaoci ne slažu sa Zebaldovim negativnim mišljenjem o Anderševim delima, kao i da postoje razlozi da se ne prihvati opšta ocena koju o njima iznosi Zebald, uprkos tome što je pronicljiv čitalac književnih tekstova, pa i onih o Anderšu, a njegove ocene zaslužuju pažljivo razmatranje.

Zebald, takođe, sugerise da je nekoliko dodatnih faktora odigralo ulogu u stvaranju „praznine“ koju on tvrdi da je opazio. On, na primer, navodi (koristan?) rad na obnovi, naročito u Zapadnoj Nemačkoj, koji je sadašnje i buduće brige stavio ispred onih vezanih za prošlost i tako stvorio neku vrstu izgovora da se izbegne suočavanje s nedavnim neprijatnim iskustvima i pažnja usmeri na nešto drugo. Na ovakve se tvrdnje često nailazi u diskusijama na temu Nemaca, naročito žitelja Zapadne Nemačke, tokom prvih posleratnih godina. Zebald, takođe, objašnjava kako je sasvim moguće da se, bar odmah po završetku rata, bilo veoma teško izboriti sa sećanjima na preživljene strahote i zapisati ih. On smatra da je veoma verovatno da su mnogi patili od post-traumatske nemogućnosti da se sećaju, ožale i suoče sa svojim iskustvima. Ovdje se uočava odjek tvrdnji koje se nalaze u uticajnoj studiji bračnog para Mičlerlih, *Die Unfaehigkeit zu trauern* (1967).⁶ Kada ga je Folker Hage intervjuisao, Zebald je u vezi s tim izjavio, očigledno aludirajući na sudbinu Lotove žene u *Postanju*, koja se pretvara u stub soli pošto se osvrne i pogleda u pravcu Sodome i Gomore: „Es ist diese Furcht zu versteinern, wenn man ueber die eigene Schulter zurueck in die Vergangenheit schaut.“⁷ Dotičući se još jednog faktora, Zebald piše o tome kako je

⁵ Hans Erich Nossack, „Der Untergang“, u: H.E.N., *Interview mit dem Tode*. Frankfurt a.M.: 1972; Alexander Kluge, *Neue Geschichten. Hefte 1-18* „Unheimlichkeit der Zeit“, Frankfurt a.M.: 1977; i Gert Ledig, *Die Vergeltung*, prvobitno 1956, a sada ponovo dostupan: Frankfurt a.M.: 1999.

⁶ Alexander i Margarete Mitscherlich, *Die Unfaehigkeit zu trauern*. Munich: Piper Verlag, 1967.

⁷ Zebald Hageu, u: Volker Hage, *Zeugen der Zerstoeerung. Die Literaten und der Luftkrieg. Essays und Gespraechе*, Frankfurt a.M.: S. Fischer Verlag, 2003: 268. Prevod citata glasi: „Čovek strahuje da će se pretvoriti u kamen ako se osvrne i pogleda u prošlost.“

neverovatno teško pronaći pravi jezik kojim bi se govorilo o stravičnim događajima, te s pravom konstatuje da mnogi koji su pokušali da pišu o vazдушnom ratu i razaranju nemačkih gradova nisu mogli da se oslobode klišeja i stereotipa. Pesnik Čarls Simić, komentarišući *Luftkrieg und Literatur*, podržava to stanovište i smatra da je posle takvih katalizmičkih iskustava skoro nemoguće naći način „kako da se govori o neizrecivom i pronađe smisao u besmislenom“.⁸ Ili, kako kritičar Kristijan Šulte primećuje u vezi sa izazovom pred kojim se pisac tada nalazi: „Wie beschreiben, was sich der Vorstellungskraft entzieht.“⁹

Naposletku, želim da istaknem možda najjači razlog za ćutanje koji Zebald navodi, a to je: Nemci se nisu usuđivali, što je preraslo u pravi tabu, da pomisle da imaju pravo da govore o sopstvenom stradanju u kontekstu patnji koje su oni naneli drugima, naročito nakon što je šira javnost saznala za zločine počinjene u Holokaustu. Folker Hage je rekao Zebaldu tokom intervjuja 2000. godine: „Es rueckten die Verbrechen der Deutschen in den Vordergrund- die Leidensgeschichten der Deutschen, der Taeter, konnten nun erst recht nicht mehr erzaehlt werden [...].“ A Zebald se složio: „Nein, die konnten nicht erzaehlt werden.“¹⁰ Jasno je, a o tome svedoči i *Historikerstreit*, sukob istoričara u Zapadnoj Nemačkoj oko istorijskog viđenja Holokausta, da su Nemci imali podjednako dobar razlog kako da paze da nehotice ne umanje značaj Holokausta tako i da se plaše optužbi da to rade namerno jer se usredsređuju na sopstveno stradanje i ukazuju na to da oni nisu samo zločinci nego i žrtve. Iako povremeno osipa oštru kritiku po nemačkim piscima i istoričarima zbog toga što ne uspevaju da prekinu ćutanje koje on uočava i dozvoljavaju da se „skandalozni deficit“¹¹ kako ga on naziva, protegne na preko pedeset godina, Zebald jasno, iako pomalo paradoksalno i nedosledno, shvata neke od veoma čvrstih razloga zbog kojih se nisu usuđivali, niti su mogli, da postupe drugačije.

Znatan deo najvažnijeg ogleada u knjizi Zebald posvećuje razmatranju zašto većina malobrojnih književnih tekstova koji se, ipak, bave vazдушnim ratom nisu uspešna književna ostvarenja i ne doprinose, niti su značajno doprinela, nijednoj ozbiljnoj diskusiji na ovu zapostavljenu temu. Njegove kritičke ocene dela Hermana Kazaka, Arnoa Šmita, Petera de Mendelсона, pa čak i neka dela Hansa Eriha Nosaka, makar s jedne strane, *ex negativo*, osvetljavaju ono što bi se moglo nazvati Zebaldovom poetikom. U tim delima, a ponajviše u Kazakovom romanu *Die Stadt hinter dem Strom*, Šmitovom romanu *Aus dem Leben eines Fauns*, De Mendelsonovom romanu *Die Kathedrale*, i Nosakovom romanu *Nekyia*, Zebald u različitoj meri pronalazi nedostatak istinskog i odgovarajućeg realizma, previše alegorijske i simboličke apstraktnosti, sumnjive pokušaje konstrukcije nekakvog transcendentnog značenja nesreće, prenaplašenu patetiku i jezik koji se previše ugleda na (samo)odbrambeni stil takozvanih dela „unutrašnje emigracije“, to jest, dela onih autora koji su ostali u Nemačkoj za vreme Trećeg rajha i tvrdili da pružaju tihi otpor.

⁸ Charles Simic, „Conspiracy of Silence. Review of W. G. Sebald's *On the Natural History of Destruction*“, u *The New York Review of Books*, 27. februar 2003: 10.

⁹ Christian Schulte, „Die Naturgeschichte der Zerstörung. W. G. Sebalds Thesen zu *Luftkrieg und Literatur*“, u: *Text + Kritik* 158 (W. G. Sebald), ur. Heinz Ludwig Arnold, IV/2003: 86.

¹⁰ Hage, 62. Prevod citata glasi: Hage: „U prvi plan su stavljeni nemački zločini – priče o stradanju Nemaca, zločinaca, sada je bilo još teže ispričati nego ranije.“ Zebald: „Ne, nije ih bilo moguće ispričati.“

¹¹ Sebald, *On the Natural History*, 70; *Luftkrieg*, 82.

Kada Zebald razmatra dela Nosaka (*Der Untergang*), Aleksandera Klugea (*Der Luftangriff auf Halberstadt am 8. April 1945*), ili delo *Die Vergeltung* Gerta Lediga, pri čemu ovo poslednje nije pominjao na ciriškim predavanjima, daje naznake i druge, pozitivne strane svoje poetike. Očigledno je, kao što su to Hage, Šulte i drugi komentatori već istakli, da ovi tekstovi imaju brojne sličnosti sa Zebaldovim vlastitim delima. Zebald smatra da su ova dela vredna svake pohvale zato što se na različite načine spremno suočavaju sa ovom istorijskom katastrofom, uvek realistično, ali često eliptično, i fragmentarno kako to ona čini se i zahteva; zato što u ruševinama tragičnog razaranja ne žele da tragaju za alegorijskim smislom; i zato što dopuštaju da dokumenti, nedovršeni i zbunjujući prizori, pa čak i stravične rukotvorine govore sami za sebe, i ne osećaju potrebu da ih izvrću putem raznih filozofskih ili teoloških objašnjenja i preinačenja. Oni koji su čitali Zebaldovu književnu prozu u ovoj će afirmativnoj diskusiji o grupici autora prepoznati njene suštinske osobine, uključujući i njegove arheološke strategije, trezvenu naraciju, upotrebu dokumenata, i benjaminovsko melanholično viđenje istorije.

U zaključku bih samo hteo da dodam da su nekoliko oblića Zebaldovog dela *Luftkrieg und Literatur*, od ciriških predavanja i nemačkog izdanja koje nosi taj naslov pa do proširene engleske verzije, svima nama dala značajan materijal za razmišljanje o temi kojoj u Nemačkoj nije posvećeno dovoljno pažnje ni u književnim niti u istorijskim tekstovima. Kao što nemački dramatičar i romansijer Diter Forte, koji je lično doprineo ovoj diskusiji u obliku nedavno objavljenog romana, *In der Erinnerung*, tvrdi u svom prikazu dela *Luftkrieg und Literatur*, uprkos nekim zamerkama kojima bi se vredelo pozabaviti: "Sebalds These ist nicht falsch, seine Bemuehungen sind richtig. Es gibt kaum etwas ueber den Luftkrieg gegen die Zivilbevoelkerung."¹² A na omotu impozantne istorijske studije Jerga Fridriha, *Der Brand* (2003), o kojoj ćemo još dosta čuti na ovom forumu, nalaze se reči koje još više potkrepljuju Zebaldovu osnovnu tezu: „Bis heute existiert keine umfassende zeitgeschichtliche Darstellung, die die tatsaechliche Dimension des Geschehens und das Schicksal der Betroffenen erfasst.“¹³

Mnogo se više može reći o Zebaldovom delu *Luftkrieg und Literatur* nego što sam ja uspeo u ovom prikazu, uključujući i neke diskusije o dva ogleda o Žanu Ameriju i Peteru Vajsu koja su dodata izdanju na engleskom jeziku. Osim toga, brojna važna pitanja ostaju otvorena za dalja akademska istraživanja, kao na primer koliko su valjane tvrdnje nekih kritičara da se Zebald ogrešio o brojne pisce i njihova književna dela time što ih je izostavio sa svog spiska uspešnih, pa čak i adekvatnih pokušaja hvatanja u koštac sa ovom, po opštem mišljenju, zahtevnom temom (Kepen, Hohut, Cimering, Panic, Kizel, Fon le Fort, Remark i Kempovski, na primer), ili sa sličnošću ove „praznine“ u nemačkoj književnosti sa onom koja postoji u vezi sa složenim temama koje se bave proterivanjem Nemaca sa istoka

¹² Dieter Forte, "Menschen werden zu Herdentieren. Dieter Forte ueber W. G. Sebalds 'Luftkrieg' – Thesen und eigene Erinnerungen an die Bomben", *Der Spiegel*, 5. april 1999: 223. Prevod citata glasi: „Zebaldova teza nije netačna, ono što on nastoji da dokaže je ispravno. Praktično ništa ne postoji napisano o vazdušnim napadima na civilno stanovništvo.“

¹³ Joerg Friedrich, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940-1945*, Munich: Propylaeen Verlag, 2002. Prevod: „Do dana današnjeg nije napisan temeljan istorijski prikaz koji bi obuhvatio razmotrio činjeničnu dimenziju ovih događaja, kao i sudbinu unesrećenih ljudi.“

na kraju i odmah posle rata. Naravno, najnoviji roman Gintera Grasa, *Im Krebsgang*, prvenac je na tom polju.

Zebaldovo je delo u ovom kontekstu nesumnjivo izazvalo brojne reakcije, od kojih su neke pokušale da ospore njegovu osnovnu postavku o zaglušujućoj tišini tako što su navele naslove, iako ne baš i utemeljene diskusije, onih književnih dela u Nemačkoj koja Zebald nije uzeo u obzir; a neke nastojale da modifikuju ili elaboriraju određene Zebaldove tvrdnje dok su se u osnovi slagale s njegovim argumentima i opservacijama. Sve to bi trebalo da pruži više nego dovoljnu građu za dalja razmišljanja i analize. U svakom slučaju, izneću vlastitu tvrdnju, kojom izražavam svoje slaganje s mnogim iako ne sa svim komentatorima Zebaldovog poslednjeg dela, da bez smelih uvida i provokacija ostvarenih u ovom delu, malo nas bi ikada uopšte saznalo za ovu debatu. U stvari, najverovatnije da ne bi ni bilo nikakve debate niti ikakvog foruma u H-German na ovu temu. Mnogo imamo da naučimo jedni od drugih, stoga neka se diskusija nastavi.

Izvornik: Gerry Fetz, "Review of Sebald, Winfried G., Luftkrieg und Literatur and Sebald, Winfried G., On the Natural History of Destruction", H-German, H-Net Reviews. Novembar 2003. URL: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=8364> Copyright © 2003 by H-Net, sva prava zadržana.

*(S engleskog prevela **Nataša Karanfilović**)*